

Оксана Титаренко (Oksana Tytarenko)

Гайдельберзький університет Рупрехта-Карла

ORCID ID: 0000-0001-8342-0550

OBLICZA WOJNY

T. 8 • NARZĘDZIA WOJNY • ŁÓDŹ 2023

ISBN 978-83-8331-314-6 • pp. 223-240

<https://doi.org/10.18778/8331-314-6.12>

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ТА ІСТОРИЧНОМУ ДИСКУРСАХ НА ДОНБАСІ (1985–2014 РР.)*

Анотація. Авторка досліджує відображення подій Другої світової війни в суспільно-політичному та історичному дискурсах на Донбасі в період горбачовської перебудови та в епоху сучасної України. Наступні фактори спричинили значні зміни в сприйнятті військової тематики: деідеологізація громадського життя, розширення тематики історичних досліджень, можливість доступу до архівних джерел, які раніше були недоступні. Ці перетворення знайшли відображення в історичних дослідженнях, освіті, комеморації подій та учасників війни, яким раніше не приділялася достатня увага. Протягом цього періоду найактивніше аналізувалися такі питання: військові операції на території Донбасу в 1941–1943 роках, повсякденне життя в регіоні під нацистською окупацією, дії радянського та націоналістичного підпілля. Особливу увагу приділено діяльності Книги Пам'яті України, яка підкреслила ціну війни та дала можливість сотням тисяч сімей дізнатися про долю та місце поховання своїх близьких, які загинули під час конфлікту. Одночасно політизація історичних тем різними політичними акторами в значній мірі вплинула на суспільну свідомість та сприяла ескалації конфлікту на Донбасі у 2014 році.

Ключові слова: суспільно-політичний дискурс, Друга світова війна, Велика Вітчизняна війна, Донбас, перебудова, деідеологізація, історична політика

Горбачовська перебудова, що завершилася розпадом СРСР, створенням незалежної української держави, супроводжувалася суттєвою трансформацією суспільно-політичного дискурсу і, зокрема, історичної політики. Водночас, як старі, так і нові ідеологеми продемонстрували значний потенціал для їхньої політичної інструменталізації, у тому числі й на Донбасі, що з 2014 р. перетворився на епіцентр найкривавішого конфлікту у сучасній Європі. З огляду на це мета даної публікації полягатиме у висвітленні

---

* Публікацію підготовлено в рамках наукового проекту, підтриманого фондом Вектор, Німеччина (Vector Stiftung, Deutschland).

особливостей формування образів, символів, дійових постатей минулої війни, репрезентації їх в суспільно-політичному та історичному дискурсах у регіоні.

Формування того чи іншого образу війни багато в чому залежить від тематичного репертуару присвячених їй історичних досліджень і культурних репрезентацій. Так, реалізований в СРСР парадний дискурс війни виключно як історії „Великої Перемоги” з ключовими дійовими особами війни – Червоною Армією, радянськими партизанами та підпільниками – довгий час залишав на периферії пов’язані з цими ж акторами проблеми військових втрат, некомпетентності командування, долі радянських військовополонених. Маргіналізація у суспільній свідомості, офіційному історико-партійному дискурсі тем, пов’язаних з Голокостом, колаборацією, остарбайтерами, стратегіями виживання населення на окупованій території, діяльністю націоналістичного підпілля призвела до того, що наприкінці 80-х – у 90-ті рр. пострадянському суспільству, зокрема і на Донбасі, довелося по суті відкривати для себе нові категорії свідків, учасників і жертв війни.

Період перебудови, пов’язаний із гласністю і демократизацією, став часом початку переосмислення ключових подій радянської історії, усвідомлення необхідності дискусії. Помітною подією в дослідженні історії Другої світової війни став вихід присвячених „білим плямам” історії минулої війни публікацій академіка АН А.М. Самсонова¹, заочна полеміка з ним понад 2500 його кореспондентів. Вона засвідчила наявність низки проблем, щодо яких існував серйозний суспільний запит: пошук загинблих і пропалих безвісті родичів, доля радянських військовополонених і депортованих на примусові роботи до Німеччини, некомпетентність радянського командування, взагалі ціна війни². На хвилі перебудови з’явилися роботи, де розглядалися питання про втрати Червоної Армії внаслідок сталінських репресій³. Ледь не вперше у пресі звернули увагу на питання, пов’язані з індивідуальними та колективними героїчними символами війни, особливостями їх канонізації, коли поза увагою залишалися факти того, що інші люди скоювали аналогічні подвиги, але залишалися невідомими. Співробітниками Інституту історії партії

¹ А.М. Самсонов, *Знать и помнить: Диалог историка с читателем*, Москва 1988.

² *Ibidem*, с. 73, 227–228, 269–275, 287–292, 320–337, 346–350, 352–355, 360–361.

³ О.В. Волобуев, С.В. Кулешов, *Очищение. История и перестройка*, Москва 1989, с. 87–89.

при ЦК КПУ було порушено питання про необхідність введення до обігу матеріалів і документів, „які свідчили про розгубленість деяких партійних працівників, значні недоліки і провали в організації евакуації, створенні партійного підпілля, про випадки дезертирства, мародерства, порушення соціалістичної законності та ін”. Це пояснювалося як тим, що „ми не писали про все це”, так і тим, що „негативний матеріал просто не пропускала цензура”⁴.

Складні та різноманітні трансформаційні процеси після розпаду Радянського Союзу, деідеологізація суспільного життя не могли не призвести до переоцінки свого життєвого досвіду принаймні в частини військового покоління. Очевидно, що для розробки питань історії минулої війни чималу роль відігравала також і поколінська ідентичність: з плином часу поступово на зміну учасникам бойових дій, фронтовикам⁵, прийшли й інші – діти війни, колишні оstarбайтери.

Свідченням певної емансипації суспільної свідомості в посттоталітарному суспільстві стали, зокрема, спогади та засудження свідками війни дій влади, що знищувала під час евакуації 1941 р. запаси продовольства, об’єкти соціальної інфраструктури, підприємства, кидала місцевих мешканців напризволяще. Важливу роль із перспективи введення до наукового обігу нової фактологічної інформації мали спогади про репресії органів НКВС напередодні окупації, міжособистісні контакти з німецькими військовослужбовцями та стратегії виживання населення в період окупації, долю мобілізованого польовими військкоматами на звільненій території чоловічого населення, рефлексії з приводу дискримінації людей, що перебували на окупованій території. Такі спогади, зрозуміло, стають можливими лише тоді, коли очевидець не відчуває страху переслідування чи стигматизації, розповідаючи про події та явища, пам’ять про які була табуїрована (як мінімум небажана), і існувала переважно в сімейному колі. І очевидно, що 1990-ті – початок 2000-х рр. стали саме цим часом.

---

⁴ В.М. Немайний, *Ішла війна народна...*, [в:] *Про минуле – заради майбутнього*, упоряд. Ю.І. Шаповал, редкол. І.Ф. Курас, Київ 1989, с. 125–126.

⁵ Так, наприклад, на науковій конференції, присвяченій 30-річчю визволення України від німецько-фашистських загарбників, що проходила в Києві 25–26 IX 1975 р. із 42 осіб-учасників 35 брали участь у війні (*Безсмертя полум’яних літ. Матеріали і документи про святкування 30-річчя визволення Радянської України від німецько-фашистських загарбників*, Київ 1975, с. 17).

Кризові явища в радянському суспільстві, активізація національно-культурного, політичного життя в Україні мали суттєвий вплив і на історичний та суспільно-політичний дискурс. Я зазначав український дослідник С. Єкельчик, „коли наприкінці вісімдесятих років контроль партійних ідеологів за суспільством пішов у небуття, повернення національної версії української історичної пам'яті стало важливим політичним завданням”⁶.

У той же час на Донбасі цей процес йшов повільніше і мав свої особливості, зумовлені високим рівнем формування та артикуляції радянської ідентичності, традиціями мультикультуралізму та поліетнічності. Протягом 1985–2014 рр. питання, пов'язані з історією Донбасу в період Другої світової війни та перші повоєнні роки, активно розроблялися у локальній історіографії. Цьому сприяли такі фактори: значні демографічні та матеріальні втрати регіону у роки війни, пам'ять про це у колективній свідомості; наявність репрезентативних архівних фондів, що відображають історію Донбасу у роки війни; формування на історичних факультетах в Донецьку та Луганську шкіл фахівців, які займалися питаннями військової історії; існування відповідної політичної кон'юнктури тощо.

Істотною мірою активізації досліджень сприяла загальна лібералізація політичної системи, відновлена 1989 р. на загальносоюзному рівні робота з реабілітації жертв сталінських репресій, підвищена увага до історії радянського суспільства 30–40-х рр. XX ст. Прийнятий 17 квітня 1991 р. Закон України *Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні* дозволив, з одного боку, суттєво спростити порядок реабілітації осіб, що стали жертвами репресій, в тому числі в період війни і в повоєнні роки у зв'язку з воєнними подіями, з іншого – не допустити випадків реабілітації осіб, винних у скоєнні тяжких злочинів, зокрема в період війни⁷.

1990-і роки позначилися виходом декількох науково-публіцистичних, художньо-документальних видань, авторами яких були учасники війни⁸.

---

⁶ С. Єкельчик, *Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві*, Київ 2008, с. 267.

⁷ *Реабілітація репресованих: законодавство та судова практика*, ред. В.Т. Маляренка, Київ 1997, с. 14.

⁸ Г.В. Тепляков, *Испытание верности. Документальные повести и рассказы*, Донецк 1995; И.И. Кулага, Д.И. Файнштейн, *Граница проходила через сердца*, Донецк 1996; С.В. Наконечный, *12-08 не выходит на связь*, Донецк 1998.

У них передусім знайшли відображення фронтові подвиги уродженців краю, діяльність учасників підпільно-партизанського руху. У той же час саме тоді широкому загалу стали відомі донедавна закриті матеріали, пов'язані із трагічними сторінками історії донецького підпілля, проблемами визнання учасників підпільно-партизанського руху, у ряді випадків причинами неефективності дій і провалів підпільників.

Істотному перегляду було піддано низку основоположних не лише для місцевої, але і в цілому для загальнодержавної історіографії стереотипів, пов'язаних, зокрема, із діяльністю підпільної організації „Молода гвардія”, яка стала на теренах СРСР найвідомішим символом антинацистського підпільного руху. Так, роман О. Фадєєва *Молода гвардія* до кінця 80-х рр. ХХ ст. входив до шкільних програм з російської літератури, а кількість шкільних музеїв „Молода гвардія” станом на 1986 р. становила за одними даними 276, за іншими – 315⁹. І хоча в роки перебудови продовжували виходити путівники по музеях „Молодої гвардії”¹⁰, спогади про діяльність організації¹¹, спостерігалися й нові тенденції.

Як зазначав дніпропетровський історик А.Ф. Гордєєв, який працював з матеріалами, присвяченими „Молодій гвардії”, в архівах СБУ, автори існуючих досліджень з історії організації

за деяким винятком, слухняно слідуючи офіційній схемі партійно-комсомольського підпілля в Краснодоні, розробленій Ворошиловградським обкомом КП (б)У в повоєнний час і, природно, схваленій центральними органами партії, не змогли здійснити наукової експертизи „білих плям” краснодонської трагедії і обмежились по суті констатацією або малозначущою деталізацією відомих фактів¹².

Внаслідок цього в історіографії а, отже, в суспільній свідомості ствердилися значною мірою сфальсифіковані уявлення про організаційну структуру „Молодої гвардії”, про командира та комісара, про роль комуністів

⁹ В.П. Васильєв, *Уроки мужества: о героях Краснодарского подполья и слетах „Молодогвардейцы наших дней”*, Донецк 1988, с. 27.

¹⁰ П.Ф. Донцов, *Мемориальный музей „Памяти погибших”: Путеводитель*, Донецк 1987; Г.Г. Плиско, *Матери молодогвардейцев. Документальные очерки*, Донецк 1989.

¹¹ З.Т. Главан, *Слово о сыновьях: Повесть*, Донецк 1987.

¹² А.Ф. Гордєєв, *Подвиг во имя жизни (об антифашистской деятельности подпольной комсомольской организации „Молодая гвардия”)*, Днепропетровск 2000, с. 4.

у створенні молодіжного підпілля, ступінь його ефективності, врешті-решт про причини розгрому організації¹³.

Дискусійними стали питання мотивації членів організації, її ідеологічної спрямованості і навіть самого факту існування. Показовою у цьому плані стала активна громадська та публікаторська діяльність Кіма Іванцова, брата одного з членів „Молодої гвардії” Ніни Іванцової¹⁴. У низці публіцистичних робіт він виступив з різкою критикою спроб перегляду історії організації, яка, на його думку, здійснювалася з єдиною метою: „(...) залишити Україну, її молодь без славної історії, позбавити юнаків і дівчат прикладів для наслідування – адже управляти бездуховними людьми простіше та легше”¹⁵.

У низці випадків спроби поглянути на добу війни з інших позицій сприймалися досить гостро навіть з боку професійних істориків. Так, 2000 р. на історичному факультеті ДонДУ керівництвом редакції видання *Нові сторінки історії Донбасу* було відхилено статтю, присвячену культурним процесам під час нацистської окупації на Донбасі, а її автора, молодого аспіранта, звинуватили ледь не в поширенні нацистської пропаганди і плямуванні пам’яті про молодь, яка „вся була на фронті”.

Кінець 80-х рр. XX ст. в Україні позначився підвищенням уваги до історії ОУН та УПА, особливу роль у цьому відіграла українська діаспора¹⁶. З урахуванням того, що на Донбасі в силу суто об’єктивних причин ця тема у родинній пам’яті закарбувалася досить слабо, джерелом одержання інформації ставала література, зокрема відкритий на базі Донецької обласної бібліотеки ім. Н.К. Крупської зал українсько-канадської літератури. Із середини 90-х рр. XX ст. дослідники розпочали вивчення історії ОУН на Донбасі¹⁷. 2001 р. вийшла монографія донецького історика В.М. Нікольського, присвячена цій проблемі¹⁸, згодом історію діяльності

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ К. ІВАНЦОВ, *Старшая сестра: рассказы*, Донецк 1988.

¹⁵ ІДЕМ, „Молодая гвардия”: правда, вымысел, клевета (Выбранные места из публикаций в периодике), Луганск 1996, с. 7.

¹⁶ В.А. ГРИНЕВИЧ, *Расколотая память*, [в:] *Память о войне 60 лет спустя: Россия, Германия, Европа*, Москва 2005, с. 427.

¹⁷ V. SEMYSTYANA, *New Documentary Information about Maksym Bernats'kyi, a Leader of the Ukrainian Underground in Eastern Ukraine during World War II*, „Harvard Ukrainian Studies” 1994, vol. 18, no. 3–4, pp. 305–327.

¹⁸ В.М. НІКОЛЬСКИЙ, *Підпілля ОУН (б) у Донбасі*, Київ 2001.

українського націоналістичного руху було відображено в низці публіцистичних, наукових статей, а також в археографічному збірнику¹⁹. Щоправда, в деяких випадках значення, яке надавалося цим публікаціям, виходило за межі наукового дискурсу: так, у передмові збірника, присвяченому діяльності ОУН на Донбасі, зазначалося, що він „перш за все рекомендується радикальній молоді й учасникам українських парамілітарних організацій”²⁰.

У деяких випадках спроби більш широко поглянути на феномени воєнного часу мали наслідком гостру реакцію з боку ветеранських, громадських організацій. Критичні зауваження, зокрема, були висловлені на адресу книги *Донетчина в годы Великой Отечественной войны: известные и неизвестные страницы истории*, що вийшла до 65-річчя визволення регіону²¹ стосовно відображення в книзі особливостей стратегій виживання населення в період окупації.

Проте ситуація змінювалася. Завдяки приходу нового покоління істориків і доступу до нових архівних фондів виникла можливість наблизити пам'ять про війну не стільки як пам'ять про перемогу, а, радше, як трагедію. Саме в цьому, новому контексті слід розглядати вихід ґрунтовного дослідження донецьких пошуковців-музейників з питань військових втрат і поховань²².

Кардинальному перегляду пов'язаних із історією Донбасу радянського періоду і, зокрема, Другої світової війни, штампів сприяв вихід книги відомого англійського дослідника Гіроакі Куромія²³. Високий фаховий рівень автора, переклад книги українською²⁴ до певної міри сприяли тому, що вона стала однією із найбільш цитованих наукових праць зарубіжних дослідників, присвячених Донбасу. Ще одним прикладом новаторського

---

¹⁹ *ОУН на Донеччині (збірник документів та матеріалів)*: т. 1, упоряд. О.Б. Добровольський, Донецьк 2013.

²⁰ *Ibidem*, с. 4.

²¹ *Донетчина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945. Известные и неизвестные страницы истории*, Донецк 2008.

²² *Память на века. Свод военных захоронений на территории Донетчины*, сост. В.А. АНДЕНКО, Донецк 2011.

²³ H. KURUMIYA, *Freedom and Terror in the Donbas: A Ukrainian-Russian Borderland, 1870s–1990s*, Cambridge 1998.

²⁴ Г. КУРОМІЯ, *Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-і роки*, Київ 2002.

підходу до історії Донбасу стала фундаментальна монографія німецької дослідниці, на сьогодні професора Гайдельберзького університету Тані Пентер²⁵. На надзвичайно широкій джерельній базі з німецьких, українських, російських, американських архівів вона висвітлила історію вугільного Донбасу кінця 20 – початку 50-х рр. XX ст., приділивши особливу увагу періоду Другої світової війни. Автори цих робіт поглянули на війну з різних перспектив і, що найголовніше, порушили питання вибору місцевою спільнотою певних політичних альтернатив.

Підвищенню якості і розширенню тематичного спектру історичних досліджень сприяв доступ істориків до закритих раніше джерел. Великий масив унікальних матеріалів, украй важливих для вивчення історії краю у 20–50-х рр. XX ст., зберігався в архівах управлінь СБУ у Донецькій та Луганській областях. Значна кількість їх була присвячена подіям Другої світової війни. Протягом 1990-х – 2000-х рр. зазначені матеріали використовувалися у низці досліджень українських та зарубіжних істориків²⁶. Очевидно, що зникнення цих матеріалів 2014 р. у зв'язку з воєнним конфліктом на Донбасі негативно позначиться на перспективах об'єктивного аналізу минулого регіону у 40-і рр. XX ст.

Протягом кінця 1980-х – 2014 рр. значну роль у збереженні пам'яті про війну та її жертви відіграла діяльність регіонального відділення *Книги Пам'яті України* як частини загальносоюзного, а потім – загальноукраїнського комеморативного проекту. Його поява зумовлювалася прагненням знайти відповідь на не дуже зручне для влади питання ціни війни. Радянська держава, втративши у ній надзвичайно велику кількість населення – діапазон втрат, який називають історики та політики, коливається в межах 27–48 млн. осіб²⁷ – лише наприкінці 80-х рр. XX ст.

---

²⁵ T. PENTER, *Kohle für Stalin und Hitler. Arbeiten und Leben im Donbass 1929 bis 1953*, Essen 2010.

²⁶ V. SEMYSTYANA, *New Documentary Information about Maksym Bernats'kyi...*; Н. КУРОМИЯ, *Freedom and Terror in the Donbas...*; В.А. НІКОЛЬСЬКИЙ, *Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х–1950-ті рр.)*. Історико-статистичне дослідження, Донецьк 2003; T. PENTER, *Kohle für Stalin und Hitler...*; О.Б. ДОБРОВОЛЬСЬКИЙ, *Українське відродження на Донбасі в роки Другої світової війни*, [в:] *Діяльність підпілля ОУН на Сході України: зб. статей*, упоряд. П. ХОБОТ, Дніпропетровськ 2010, с. 50–68; Д.М. ТИТАРЕНКО, *Культурні процеси в Україні у роки нацистської окупації (зона військової адміністрації)*, Львів–Донецьк 2014.

²⁷ *Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945*, ред. І. ГЕРАСИМОВ, Київ 2000, с. 564.

розпочала систематичну роботу з увічнення загиблих у лавах Червоної Армії. Основна робота на місцях мала бути зосереджена у місцевих (обласних) редакціях

Однією з найефективніших стала діяльність Донецької обласної редакції. Ще на початку 1980-х рр. з ініціативи ветеранських організацій при обласній організації Товариства з охорони пам'яток історії та культури було створено штаб пошукової експедиції „Згадаймо всіх поименно”. Мета експедиції передбачала встановлення та увіковічнення загиблих у боях за Донбас воїнів. Ініціативу було підтримано широким колом ентузіастів – ветеранами, краєзнавцями, вчителями шкіл та учнями. За п'ять років роботи в архівах було виявлено імена близько 50 тисяч загиблих солдатів та офіцерів, більшість із яких раніше були невідомими. Паралельно цій роботі виникла ідея створення обласної *Книги Пам'яті* для увіковічнення імен земляків, які були мобілізовані на фронт військкоматами і не повернулися з війни²⁸.

Згідно з рішенням Донецького облвиконкому, у листопаді 1989 р. розпочато діяльність робочої групи обласної редакції *Книга Пам'яті України* на чолі з ветераном війни І.І. Кулагою.

Робота зі збору даних, ставши частиною загальнодержавного проекту, забезпечувалася та підтримувалася на різних рівнях. Списки загиблих червоноармійців друкувалися у міських та районних газетах, що у разі реакції з боку родичів дозволило уникнути низки помилок, доповнити існуючі біографічні дані. Про пошукові та дослідницькі заходи регулярно повідомляли по радіо, телебаченню та в періодиці. Особливо великою була роль обласних газет „Донбас”, „Вечерний Донецк”, „Жизнь”, Донецької обласної державної телерадіокомпанії, які протягом всього часу роботи над *Книгою Пам'яті* широко інформували громадськість про перебіг діяльності та збір необхідних матеріалів²⁹. Допомога під час роботи над встановленням імен загиблих надавалася співробітниками архівів, обласних музеїв, музеїв на громадських засадах, зокрема народного музею „Донбас нескорений”. Фінансування видання регіональних *Книг Пам'яті* (списки загиблих формувалися за районами та містами)

²⁸ *Книга Пам'яті України. Донецька обл.: Заключний том „Безсмертя”, гол. ред. кол. І.І. Герасимов, обл. редкол. А.Д. Кіріченко і ін., Донецьк 1999, с. 9.*

²⁹ *Ibidem*, с. 14.

здійснювалося за рахунок обласних бюджетів, залучалася також і спонсорська допомога. Станом на 1999 р. Донецькій області було видано 20 томів, до яких було внесено імена 240 тисяч бійців та командирів³⁰, 15 томів було видано у Луганській області³¹.

Очевидно, що певний і далеко не другорядний стимул для роботи редакцій відіграло позитивне ставлення до них на вищому державному рівні. Так, відомо, що батько другого президента України Леоніда Кучми в роки Другої світової війни воював у складі Червоної Армії і загинув під Новгородом, що викликало певне риторичне і емоційно обтяжене запитання, що по суті легітимізувало роботу редакцій: „Хто порахує могили таких як він, від Москви та до Берліну”³².

Робота зі встановлення імен загиблих під час бойових дій, померлих від ран на території Донецької та Луганської областей у роки війни та в повоєнний період солдатів та офіцерів Червоної Армії тривала і надалі. Важко переоцінити роботу зі встановлення імен загиблих і пропалих без вісті. Для багатьох родин томи *Книги Пам'яті*, що увічковічили імена загиблих на фронті, та *Книги Скорботи*, до яких увійшли імена загиблих під час нацистської окупації, стали ледь не єдиною пам'яттю про родичів, які згинули у воєнному лихолітті.

Під егідою Донецької обласної редколегії *Книги Пам'яті України* було видано також низку брошур автобіографічного або науково-популярного характеру, пов'язаних із учасниками підпільно-партизанського руху на Донбасі³³. У цих виданнях широко використовувалися спогади учасників підпілля, а також матеріали з місцевих архівів СБУ.

Трагічні події 2014 р. кардинально позначилися на роботі Донецького пошуково-видавничого агентства *Книга Пам'яті України*. Було порушено комунікацію між пошуковими колективами, які опинилися по різні боки лінії розмежування та політичних барикад, деякі з досвідчених

³⁰ *Ibidem*, с. 10.

³¹ *Книга Скорботи України. Луганська область*, т. 1: *Луганська обласна редколегія Книги Пам'яті та Книги Скорботи України*, ред. Є.Я. Свиридов, Луганськ 2001, с. 5.

³² Л.Д. Кучма, *Украина – не Россия*, Москва 2004, с. 453.

³³ Т.В. ЦЕЛІК, *Доля і час: історичний нарис*, Донецьк 2000; В.С. Наконечний, *Партизанські портрети: історико-документальні нариси*, Донецьк 2003; В.С. Наконечний, Є.В. Ситник, *Його звали Югов: історико-документальний нарис*, Донецьк 2004; Е.М. Кравчинська, *Дорожче за все на світі. Документально-художній нарис*, Донецьк 2004; *Партизани Донецька. 1941–1943 гг.*, Донецьк 2006.

пошуковиків через ті чи інші обставини були змушені залишити регіон. Очевидно, що після завершення сьогоденної російсько-української війни на порядку денному як відповідь на більш актуальне і державне, і суспільне замовлення буде стояти створення нових *Книг Пам'яті* – загиблих вже в ці роки.

Важливим інструментом візуалізації образів минулого традиційно були музеї – обласні, міські, районні, музеї на громадських засадах, зокрема шкільні. Помітне місце в експозиціях цих музеїв займали створені ще в 70–80-і рр. ХХ ст. розділи, присвячені подіям Другої світової війни. Розпад СРСР, економічна криза 90-х рр. ХХ ст., смерть ініціаторів створення музеїв, як правило, учасників або свідків війни, поступове падіння уваги до подій війни відобразилися і на музейній сфері. Частина музеїв на громадських засадах припинили своє існування через брак коштів на утримання, передачі приміщень, де вони розміщувалися, на баланс інших установ, смерті керівників цих музеїв.

Помітним явищем у культурному житті Донбасу стало відкриття 2008 р. в парку Ленінського комсомолу на базі меморіалу „Визволителям Донбасу” музею історії Великої Вітчизняної війни як філіалу Донецького обласного краєзнавчого музею. Розміщення його в центрі проведення урочистостей з нагоди Дня Перемоги та Дня визволення Донбасу зумовило достатньо високий рівень відвідування музею і в подальшому, з 2014 р., сприяло перетворенню його на вагомий чинник військово-патріотичної пропаганди у так званій „ДНР”.

Важливим елементом меморіального простору регіону були пам'ятники, присвячені подіям минулої війни. Упродовж середини 60–80-х рр. ХХ ст. центральним серед них був розташований на стику Донецької, Ворошиловградської та Ростовської областей комплекс на Савур-Могилі. Влітку 1943 р. Савур-Могила, яка мала важливе стратегічне значення, стала епіцентром запеклих боїв, що коштували життя тисячам радянських солдатів. Меморіал було відкрито 1967 р. за присутності десятків тисяч мешканців Донецької, Ворошиловградської та Ростовської областей, делегацій з багатьох регіонів Радянського Союзу. Біля підніжжя меморіалу звели оглядовий майданчик із технікою періоду війни³⁴.

---

³⁴ В *пам'яті народної*, авт.-сост. С.Д. Бердник и др., ред. П.Т. Тронько, Київ 1985, с. 144–145.

Те значення, яке надавалося цьому місцю упродовж усього часу його існування (меморіал було повністю зруйновано під час бойових дій між українськими та сепаратистськими і російськими збройними формуваннями 2014 р., відновлено 2022 р.³⁵), артикулювали наступні рядки: „Міус-фронт. Савур-Могила. Місця, відомі кожному донбасівцю, місця, овіяні безприкладним героїзмом радянських воїнів у роки Великої Вітчизняної війни”³⁶.

З 1984 р., після завершення будівництва у парку імені Ленінського комсомолу Донецька пам’ятника „Визволителям Донбасу”, той став центральним місцем проведення комеморативних заходів не лише міста, а й навколишніх сіл і містечок, з нагоди Дня Перемоги та Дня визволення Донбасу (8 вересня) від окупації. На території Ворошиловградської області місцями, символічне значення яких виходило за межі локального контексту, були монументи „Україна – визволителям”, споруджений в селищі Мілове, та пам’ятники членам підпільної організації „Молода гвардія” у Краснодоні та Ровеньках³⁷.

Традиційно місцями урочистостей на локальному рівні ставали пам’ятники, споруджені на могилах загиблих під час оборони або визволення краю радянських солдатів, військовополонених, встановлені на честь відомих земляків, що відзначилися в роки війни. З числа зареєстрованих станом на 1987 р. 2399 пам’ятників історії, монументального мистецтва, археології, містобудівництва на території Донецької області та 1644 – на території Ворошиловградської області, значна кількість була присвячена подіям або персоналіям Другої світової війни, пов’язаним із Донбасом³⁸.

Після 1991 р. тенденція використання цих місць пам’яті не зазнала серйозних змін, хоча меморіальний ландшафт став більш поліфонічним за рахунок включення місць, пов’язаних із геноцидом єврейського населення в різних населених пунктах, долею загиблих у період окупації

---

³⁵ *Вечный огонь впервые с 2014 года зажгли на Саур-Могилах в ДНР*, <https://ria.ru/20220909/saur-mogila-1815550351.html> (доступ: 28 IX 2022).

³⁶ *Безсмертя полум’яних літ. Матеріали і документи про святкування 30-річчя визволення Радянської України від німецько-фашистських загарбників*, с. 156.

³⁷ *В пам’яті народної...*, с. 112, 114–115, 117.

³⁸ *Памятники истории и культуры Украинской ССР. Каталог-справочник*, с. 78–99, 132–155.

вихованців дитячого притулку Макіївки³⁹. Певним свідченням переосмислення минулої війни, формування культури толерантності стало облаштування цвинтарів та встановлення хрестів на місцях, де були поховані німецькі солдати та військовополонені.

Помітним фактором соціалізації молоді, проведення військово-патріотичної роботи у школах протягом тривалого часу був курс „Початкової воєнної підготовки”, який здебільшого вели колишні відставні офіцери, в тому числі і учасники війни. Фактор часу, суттєво послабив рівень емоційної наближеності подій Другої світової війни до школярів. Падіння „залізної завіси”, розпад СРСР, зникнення з лексики поняття „потенційного ворога” в комплексі послабили мобілізаційний потенціал пам’яті про Другу світову війну і рівень її політичної інструменталізації.

Основним засобом формування пам’яті про війну став шкільний курс історії. Краєзнавчий компонент було представлено навчальним посібником *Історія рідного краю*, підготовленим викладачами історичного факультету Донецького державного університету та Донецького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти⁴⁰.

Питанням історії війни, збереження пам’яті про неї було присвячено низку заходів у системі позашкільної освіти. Так, протягом 1990-х – 2000-х рр. на Донеччині проводилися акції „Ми пам’ятаємо про вас”, „Школярі Донбасу ветеранам”, „Дорогами партизанської слави та підпільного руху”, „Пам’ятники розповідають”, „Ми пам’ятаємо їхні імена”, „Герої серед нас”, „В’язні концтаборів”, „Діти війни”. Найбільш масштабними аж до подій 2014 р. були заходи у рамках акції „Вахта пам’яті”. Координацію дій і науково-методичний супровід забезпечувало обласне Пошуково-видавниче агентство „Книга Пам’яті України” на чолі з її незмінним керівником І. Кулагою, міський історико-краєзнавчий клуб „Пошук”, обласний центр туризму та краєзнавства учнівської молоді Головного управління освіти Донецької області⁴¹.

³⁹ Е. Смирнова, *Заглянув в кладовую, я увидела сложенные в штабель тела детей*, „Факты” (Донецк) 2011, 23 июня.

⁴⁰ Р.Д. Лях и др., *История родного края (Часть вторая)*. Учебное пособие для 10–11 классов, Донецк 1998, с. 320.

⁴¹ О.О. Герон, І.І. Кулага, *Через роки пам’ять проростає. Із досвіду роботи зразкового музею „Подвиг” ЗОШ № 93 м. Донецька*, Донецьк 2001, с. 5.

2004 р. на Донеччині за ініціативи Донецького обласного центру туризму та краєзнавства учнівської молоді, краєзнавчого загалу було започатковано проведення щорічної регіональної конференції „Південно-Східна Україна: зі стародавності у XXI століття”, в програмі якої роботи, пов’язані із тематикою історії Другої світової війни, посідали вагомe місце. Так само ця ж проблематика часто зустрічалася серед досліджень юних істориків-початківців – членів Малої академії наук.

Соціальні та політичні процеси, що відбувалися в Україні і довкола України в останні десятиліття, надзвичайно загострили питання оцінки та переоцінки історичного минулого. Протягом переломних в житті українського суспільства років відбулися суттєві зміни є сприйнятті подій Другої світової війни, зокрема і на Донбасі. Ці зміни зумовлювалися розпадом однієї і формуванням іншої політичної системи, деідеологізацією суспільного життя, збільшенням тематичного спектру досліджень, зменшенням числа табуйованих тем, розширенням доступу до джерел. Вони певною мірою відобразилися в історіографічному, музейному, меморіальному, освітньому дискурсах. Особливості репрезентації подій Другої світової війни в пізньорадянському та пострадянському Донбасі були нерозривно пов’язані з процесами, що відбувалися в українському суспільстві і характеризувалися високим рівнем політизації пам’яті про минулу війну. Очевидним виходом із цієї ситуації було б утворення інклюзивної версії історії минулої війни, яка б охопила досвід боротьби проти нацизму і Червоної Армії, українського націоналістичного руху, розглядала б взаємини між різними політичними силами та етнічними групами з перспективи досвіду і травм цих спільнот, долі пересічної людини, яка опинилася в епіцентрі військового протистояння. Українському суспільству, українським історикам як на загальнодержавному, так і регіональному рівні не вистачило часу для побудови виваженого, антропоцентричного історичного наративу минулої війни, а політикам – волі для відмови від використання в політичних цілях старих і нових міфологізованих образів та символів минулої війни.

BIBLIOGRAFIA • BIBLIOGRAPHY • БІБЛІОГРАФІЯ

Źródła drukowane • Printed primary sources • Оpubліковані джерела

- Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945*, ред. І.О. ГЕРАСИМОВ, Київ 2000.
- Безсмертя полум'яних літ. Матеріали і документи про святкування 30-річчя визволення Радянської України від німецько-фашистських загарбників*, Київ 1975.
- В памяти народной*, авт.-сост. С.Д. БЕРДИК И ДР., под. общ. ред. П.Т. ТРОНЬКО, Київ 1985.
- ВАСИЛЬЕВ В.П., *Уроки мужества: о героях Краснодарского подполья и слетах „Молодогвардейцы наших дней“*, Донецк 1988.
- ВОЛОБУЕВ О.В., КУЛЕШОВ С.В., *Очищение. История и перестройка*, Москва 1989.
- ГЕРОН О.О., КУЛАГА І.І., *Через роки пам'ять проростає. Із досвіду роботи зразкового музею „Подвиг” ЗОШ № 93 м. Донецька*, Донецьк 2001.
- ГЛАВАН З.Т., *Слово о сыновьях: Повесть*, Донецк 1987.
- ГОРДЕЕВ А.Ф., *Подвиг во имя жизни (об антифашистской деятельности подпольной комсомольской организации „Молодая гвардия”)*, Днепропетровск 2000.
- ГРИНЕВИЧ В.А., *Расколотая память*, [в:] *Память о войне 60 лет спустя: Россия, Германия, Европа*, Москва 2005, с. 419–435.
- ДОВБОВольський О.Б., *Українське відродження на Донбасі в роки Другої світової війни*, [в:] *Діяльність підпілля ОУН на Сході України: зб. статей*, упоряд. П. ХОВИТ, Дніпропетровськ 2010, с. 50–68.
- Донетчина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945. Известные и неизвестные страницы истории*, Донецк 2008.
- ДОНЦОВ П.Ф., *Мемориальный музей „Памяти погибших”: Путеводитель*, Донецк 1987.
- ИВАНЦОВ К., *„Молодая гвардия”: правда, вымысел, клевета (Выбранные места из публикаций в периодике)*, Луганск 1996.
- ИВАНЦОВ К., *Старшая сестра: рассказы*, Донецк 1988.
- ЛЯХ Р.Д., НИКОЛЬСКИЙ В.Н., НЕСТЕРЦОВ В.Д., ЛИХАЧЕВА А.Б., БЕСПАЛОВ Н.Е., *История родного края (Часть вторая). Учебное пособие для 10–11 классов*, Донецк 1998.
- Книга Пам'яті України. Донецька обл.: Заключний том „Безсмертя”*, гол. ред. кол. І.О. ГЕРАСИМОВ, обл. редкол. А.Д. КІРІЧЕНКО, Донецьк 1999.
- Книга Скорботи України. Луганська область, т. 1: Луганська обласна редколегія Книги Пам'яті та Книги Скорботи України*, гол. ред. Є.Я. СВИРИДОВ, Луганськ 2001.

- КРАВЧИНСЬКА Е.М., *Дорожче за все на світі. Документально-художній нарис*, Донецьк 2004.
- КУЛАГА И.И., ФАЙНШТЕЙН Д.И., *Граница проходила через сердца*, Донецьк 1996.
- КУРОМІЯ Г., *Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-і роки*, Київ 2002.
- КУЧМА Л.Д., *Украина – не Россия*, Москва 2004.
- НАКОНЕЧНИЙ В.С., *12-08 не выходит на связь*, Донецьк 1998.
- НАКОНЕЧНИЙ В.С., *Партизанські портрети: історико-документальні нариси*, Донецьк 2003.
- НАКОНЕЧНИЙ В.С., СИТНИК Є.В., *Його звали Югов: історико-документальний нарис*, Донецьк 2004.
- НЕМЯТИЙ В.М., *Ішла війна народна...*, [в:] *Про минуле – заради майбутнього*, упоряд. Ю.І. ШАПОВАЛ, редкол. І.Ф. КУРАС, Київ 1989, с. 125–137.
- НІКОЛЬСКИЙ В.М., *Підпілля ОУН (б) у Донбасі*, Київ 2001.
- НІКОЛЬСЬКИЙ В.М., *Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.)*. Історико-статистичне дослідження, Донецьк 2003.
- ОУН на Донеччині (збірник документів та матеріалів)*, т. 1, упоряд. О.Б. ДОБРОВОЛЬСЬКИЙ, Донецьк 2013.
- Памятники истории и культуры Украинской ССР. Каталог-справочник*, Київ 1987.
- Память на века. Свод военных заборонений на території Донетчини*, сост. В.А. АНДЕНКО, Донецьк 2011.
- Партизаны Донецка. 1941–1943 гг.*, Донецьк 2006.
- ПЛИСКО Г.Г., *Матери молодогвардейцев. Документальные очерки*, Донецьк 1989.
- Реабілітація репресованих: законодавство та судова практик*, ред. В.Т. МАЛЯРЕНКА, Київ 1997.
- САМСОНОВ А.М., *Знать и помнить: Диалог историка с читателем*, Москва 1988.
- СМИРНОВА Е., *Заглянув в кладовую, я увидела сложенные в штабель тела детей, „Факты (Донецк)”* 2011, 23 июня.
- ТЕПЛЯКОВ Г.В., *Испытание верности. Документальные повести и рассказы*, Донецьк 1995.
- ТИТАРЕНКО Д.М., *Культурні процеси в Україні у роки нацистської окупації (зона військової адміністрації)*, Львів–Донецьк 2014.
- ЦЕЛІК Т.В., *Доля і час: історичний нарис*, Донецьк 2000.
- KUROMIYA H., *Freedom and Terror in the Donbas: A Ukrainian-Russian Borderland, 1870s–1990s*, Cambridge 1998.
- PENTER T., *Kohle für Stalin und Hitler. Arbeiten und Leben im Donbass 1929 bis 1953*, Essen 2010.
- SEMYSTYANA V., *New Documentary Information about Maksym Bernats'kyi, a Leader of the Ukrainian Underground in Eastern Ukraine during World War II*, „Harvard Ukrainian Studies” 1994, vol. 18, no. 3–4, pp. 305–327.

Netografia • Internet sources • Нетографія

Вечный огонь впервые с 2014 года зажгли на Саур-Могили в ДНР, <https://ria.ru/20220909/saur-mogila-1815550351.html> (доступ: 28 IX 2022).

Oksana Tytarenko

DRUGA WOJNA ŚWIATOWA W DYSKURSIE SPOŁECZNO-POLITYCZNYM I HISTORYCZNYM W DONBASIE (1985–2014)

Streszczenie. Autorka bada odzwierciedlenie wydarzeń II wojny światowej w dyskursie społeczno-politycznym i historycznym w Donbasie w okresie pieriestrojki Gorbaczowa oraz w czasach niepodległej Ukrainy. Następujące czynniki spowodowały istotne zmiany w postrzeganiu tematyki wojennej: deideologizacja życia publicznego, rozszerzenie tematyki badań historycznych, możliwość dostępu do źródeł archiwalnych, które wcześniej były niedostępne. Przemiany te znalazły odzwierciedlenie w badaniach historycznych, edukacji, upamiętnianiu wydarzeń i uczestników wojny, którym wcześniej nie poświęcano wystarczającej uwagi. W tym okresie najaktywniej analizowano następujące zagadnienia: operacje wojskowe na terytorium Donbasu w latach 1941–1943, życie codzienne w regionie pod okupacją nazistowską, charakterystykę sowieckiego i nacjonalistycznego podziemia. Szczególną uwagę zwraca się na działalność Ukraińskiej Księgi Pamięci, która podkreśla straszną cenę wojny i umożliwiła setkom tysięcy rodzin poznanie losów i miejsca pochówku swoich bliskich, którzy zginęli w czasie konfliktu. Jednocześnie upolitycznienie wątków historycznych w dużym stopniu wpłynęło na świadomość społeczną i przyczyniło się do eskalacji konfliktu w Donbasie w 2014 r.

Słowa kluczowe: dyskurs społeczno-polityczny, druga wojna światowa, Wielka Wojna Ojczyzniana, Donbas, pieriestrojka, deideologizacja, polityka historyczna

Oksana Tytarenko

THE WORLD WAR II IN THE SOCIO-POLITICAL AND HISTORICAL DISCOURSE IN THE DONBAS (1985–2014)

Summary. The article examines the peculiarities of the reflection of the events of the Second World War in the socio-political and historical discourse in the Donbas during the „perestroika” period in the USSR and in the conditions of Ukrainian independence. The deideologization of public life, the emergence of new topics of historical studies, the access to archival sources, which were not available before, have caused significant changes in the perception of the topic of the war. These transformations were reflected in historical research, education, in the memorialization of events and participants of the war, which had previously received insufficient attention. The most actively researched topics during this period were: the everyday life in the region under the Nazi occupation, the activity of the Soviet and nationalist underground,

the military campaigns on the territory of Donbas in 1941-1943. Particular attention is given to the activities of the „Book of Memory” of Ukraine, which highlighted the cost of the war and allowed hundreds of thousands of families to find information about the fate and place of burial of their relatives who died during the war. At the same time, the politicization of historical topics by different political actors greatly influenced the public mood and contributed to the escalation of the conflict in Donbas in 2014.

Keywords: socio-political discourse, World War II, the Great Patriotic War, Donbass, „perestroika”, de-ideologization, historical politics